

ALAPPONT

- 11 Prof. Dr. Elena Marushiakova – Prof. Dr. Vesselin Popov
„Levél Sztálinnak”

Prof. Dr. Elena Marushiakova¹ – Prof. Dr. Vesselin Popov²

„Levél Sztálinnak”

Roma aktivizmus versus cigány nomadizmus Közép-, Délkelet- és Kelet-Európában a második világháború előtt³

Egész mostanáig, a roma történeti kutatás területén a fő hangsúly a romákkal/cigányokkal szemben folytatott különböző intézkedéseken volt, anélkül, hogy maguk az érintettek kifejtették volna saját véleményüket ezzel kapcsolatban. A probléma gyökere abból ered, hogy van egy előre meghatározott diskurzus, amelyben a kormányzati politika a romákat passzív tárgyként kezeli és nem saját történelmük aktív alkotójaként. Ily módon a romák nézőpontja és a romák reakciója ténylegesen hiányzik, és maguk a romák reakciója (vagy annak hiánya) a velük szemben alkalmazott politikákra – valamint a közösségeik jövőjével kapcsolatos elképzeléseik – elhanyagolhatók. Ebből a szempontból cikkünk címe nemcsak a roma aktivisták Sztálinhoz írt konkrét leveleire utal (amelyeket a szöveg később tárgyal), hanem tágabb értelemben; a polgárok kormányokhoz intézett kéréseinek metaforája. Esetünkben, kifejezi az új roma polgári elit azon törekvéseit, ahol a romák problémáival a politikai osztálynak foglalkoznia kell, ugyanis a romák is az adott társadalom szerves részei.

A roma nézőpont kihagyásának szokásos magyarázata az, hogy nincs elegendő olyan történelmi forrás, amely bemutatná a romák látásmódját. Ennek viszont pont az ellenkezője igaz. A megőrzött források sokfélék, ugyanakkor alulkutatottak. Valójában – amint azt legújabb kutatásaink is mutatják – a különböző országokban – a szétszórtan megtalálható archívumokban – hatalmas mennyiségű, romák által írt, vagy nézeteiket tükröző forrás található, mégis nagyrészt elhanyagoltak. Például a második világháború kezdetéig összesen 19 roma újságot és folyóiratot (egy újságot az Oszmán Birodalomban, egy újságot Jugoszláviában, három újságot Bulgáriában, hat újságot Romániában, három folyóiratot és egy újságot Magyarországon, és két folyóiratot és két újságot jelentettek meg a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségében [Szovjetunió]) a Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa régióban. Ebben az időszakban különböző típusú roma könyvek és gyűj-

1 Történész, etnográfus, School of History, University of St Andrews

2 Történész, etnográfus, School of History, University of St Andrews

3 A magyar fordítás a következő tanulmány alapján készült: Elena Marushiakova – Vesselin Popov: ‘Letter to Stalin’: Roma Activism vs. Gypsy Nomadism in Central, South-Eastern and Eastern Europe before WWII. *Social Inclusion*, 2020/2. 265-276. <https://www.cogitatiopress.com/socialinclusion/article/view/2777/2777> (Letöltés ideje: 2021. november 27.) Fordította: Maszlag Fanni, a fordítást lektorálta: Andrew Mile. A tanulmány Szerzőinek köszönetnyilvánítása: This article is written and published as a part of the research project RomaInterbellum: Roma Civic Emancipation between the Two World Wars which has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union’s Horizon 2020 Research and Innovation Programme (Grant Agreement No. 694656). It reflects only the authors’ view and the agency is not responsible for any use that may be made of the information it contains.

temények is megjelentek. Ilyen kiadványokat találunk Bulgáriában, Jugoszláviában, Romániában, Csehszlovákiában és Lettorszáiban. Különösen szembetűnő a korai Szovjetunió esete, ahol eddig összesen 257 roma nyelven megjelent könyvet fedeztek fel. Mindezek tetejébe, ezekben az országokban a levéltárak hatalmas mennyiségű, más, romák által írt dokumentumot is tárolnak – például roma szervezetek alapszabályai és dokumentációja, intézményeknek írt levelek stb. – amelyek közül sokat még nem tanulmányoztak. Ez a forrásbázis a közéleti kérdések széles skáláján olyan romákkal kapcsolatos nézőpontokat tár fel, amely az adott történelmi időszakban érintette őket. A megőrzött források típusa, minősége és száma a különböző országokban eltérő, de ennek ellenére lehetővé teszi számunkra, hogy átfogó képet rajzoljunk a területről – az egyes országok sajátosságaival együtt.

Ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, hogy e cikknek nem célja sem a térségben élő roma nomadizmus, sem pedig a letelepedésüket célzó állami politikák tanulmányozása. A tanulmány célja, hogy bemutassa a romák nézőpontját a közösségi kérdésekben – a cigány nomadizmus példáján keresztül –, ahogy azt az új polgári nemzetek összefüggésében érzékelik, melyeknek a romák is részei. Bár ez a perspektíva meglehetősen változatos és egyenetlen ország specifikus részeket foglal magában, mégis egy közös jövőképek rendelik alá. Ez egy közös roma narratívát képez, nevezetesen az új roma polgári elit narratíváját, amely kifejezi a Közép-, Délkelet- és Kelet-Európai régió roma polgári emancipációs mozgalomának ideológiáját.

A roma polgári emancipációs mozgalom kibontakozása a modern korba való áttérésel kezdődött, amikor a romák polgári integrációja már elért egy bizonyos szintet. Ezt a 19. század általános társadalmi-politikai kontextusának háttérben lehet csak megérteni, amely a modern nacionalizmus kezdetét jelentette a Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa régióban. Ugyanis az általános társadalmi és politikai folyamatok elkerülhetetlenül befolyásolták az ezeken a vidékeken élő romák életét. A közösség egyes tagjai, akik a közösség elitjét alkották, új, jobb egyensúlyt kerestek a roma lét két fő dimenziója között: azaz, a romákat egy külön álló etnikai közösségként, illetve a társadalom szerves részeként kezelik, amelyben éltek.⁴ Ez tulajdonképpen maga a roma polgári emancipáció folyamata (amely feltételezi az egyenlőséget, a teljes társadalmi beilleszkedést és az etnikai hovatartozás megőrzését).

Miroslav Hroch érvei, a nemzeti mozgalmak kialakulásával és fejlődésével kapcsolatban, segítenek a folyamatok jobb megértésében. A roma polgári emancipációs mozgalom kialakulását a roma elit egy viszonylag szűk köre kezdeményezte, legalábbis fejlődésének első szakaszában (a második világháborúig), és ennek megfelelően a második szakasz (a propaganda és e nemzeti eszmék agitálása etnikai közösségük körében) csak a közösségük egy szűk körére terjedt ki. Ez hasonló (legalábbis mintául szolgál) a régió összes új, modern nemzetének létrehozásához, ahol az elit alkotta meg a nemzeti fogalmakat, amelyeket a tömegek később fogadtak el.⁵ Ezért cikkünk elsősorban a roma elit és annak vezető képviselői által a közösségük jövőjével kapcsolatos elképzelésekre összpontosít, míg magának a közösségnek az ideákkal kapcsolatos hozzáállása egy másik tanulmány tárgyát képezi.

4 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Who are Roma? In: Marushiakova Elena – Popov Vesselin (Eds.), *Roma culture: Myths and realities*. Lincom, Munich, 2016. 15.

5 Hroch, Miroslav: *Social preconditions of national revival in Europe: A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Columbia University Press, New York, 2000.

Bulgária, Szerbia/Jugoszlávia és Görögország

A 19. században új független nemzetállamok (Görögország, Szerbia és Bulgária) váltak le az Oszmán Birodalomról, és itt jöttek létre a roma szervezetek első polgári formái. A nomád cigányok teljes elhanyagolása vehető észre mindazon szervezetek programdokumentumaiból, amelyeket a Balkánon hoztak létre az első világháború előtt a letelepedett cigányok – úgy, mint az Első Szerb Cigány Szövetség, amelyet 1890-ben alapítottak Belgrádban,⁶ valamint az Egyiptomi Nemzetiség Szövetsége Vidin városából, amit 1910-ben alapítottak Bulgáriában.⁷ A cigány céhek (Esnafs) is, amelyek az Oszmán Birodalom fennállásának ideje alatt keletkeztek,⁸ az új körülmények között megváltoztatták formájukat és társadalmi funkcióikat, valamint szakmai szervezetekké és egyesületekké váltak, mint pl. a Hordár Egyesület, amelyet 1896-ban alapítottak Lomban,⁹ a „Munkás” – Hordár Egyesület Kyustendilben (alapítva: 1901-ben), a „Jövő” – Első Szófia Virágárusító Egyesület Szófiában (alapítva: 1909-ben) – mindezeket többek között letelepedett cigányok alapították. A nomádok figyelmen kívül hagyása – letelepedett társaik oldaláról – különösen jól megfigyelhető Bulgáriában a roma választójogi harcok esetében, mivel egyetlen nomád cigány sem volt meghívva az 1905-ben összehívott „Első Cigány Kongresszus” résztvevői közé, pedig a választójogok újbóli bevezetésének kérdése volt a fő téma, amit visszavontak a muszlim és a nomád cigányoktól.¹⁰ Az elkövetkező években folytatódott az aktivisták teljes érdektelensége a nomád cigányok iránt, akik mindannyian letelepedett közösségekből származtak. 1919-ben létrehozták a Szófiában működő „Istakbil – Jövő” – Szófia Közös Iszlám Oktatási és Kulturális Kölcsönös Segélyszervezetet.¹¹ A szervezet kérelmezte a cigány választójog helyreállítását.¹² 1919 végén új választójogi törvényt fogadtak el, amely bevezette a kötelező szavazást minden bolgár állampolgár számára, és így a letelepedett muszlim cigányok ismét választójogot kaptak; a választójogtól csak az állandó lakhellyel nem rendelkező személyeket fosztották meg, azaz a nomád cigányokat. Mindemellett a választási törvény változásai után sem szólalt fel senki jogaik érvényesítése érdekében, még az 1930-as években sem, amikor az Istikbal szervezet átalakult a Közös Mohamedán-Cigány Nemzeti Kulturális-Oktatási és Kölcsönös Segélyegyesületté. A nomád cigányokról nem esett szó sem a szervezet alapszabályában,¹³ sem a szervezet

6 Pokret Cigana. *Pravda*, XVIII. évf. 33. sz. (1922. február 4). 3.

7 *Ustav na Egiptjanskata narodnost v gr. Vidin*. Bozhinov i Konev, Vidin, 1910.

8 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Gypsy guilds (Esnafs) on the Balkans. In: Kyuchukov, Hristo – Marushiakova, Elena – Popov Vesselin (Eds.), *Roma: Past, present, future*. Munich: Lincom, Munich, 2016. 76-89.

9 Tahir, Orhan: Romskite organizatsii v Balgariya predi Vtorata svetovna vojna. 2018. augusztus 28. <https://www.facebook.com/notes/freeroma-politicsculture/romskite-organizatsii-v-balgariya-predi-vtorata-svetovna-vojna/10011374700-91140>

10 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Commencement of Roma civic emancipation. *Studies in Arts and Humanities*, 2017/2. 38-42.

11 *Ustav na Sofijskata obshto myusulman- sko prosvetno-kulturno vzaimospomagatelna organizatsia "Istikbal-Badeshte"* (DAA, f. 1, op. 8, a.e. 596, l. 69). Bolgár Köztársaság, Szófia, 1919.

12 Pashov, Shakir Mahmudov: *Istoriya na tsiganite v Balgariya i Evropa: "Roma"*. 1957. [Kiadatlan kézirat.] 101-102.

13 *Ustav na Obshtiya mokhamedano- tsiganski natsionalen kulturno-prosveten i vzaimospogatelyen sayuz v Balgaria*. (DAA, f. 264, op. 2, a.e. 8413, l. 7–12, 15–26). Bolgár Köztársaság, Szófia, 1933.

által 1933-1934 között kiadott *Terbie* újságban. Ráadásul 1937-ben sem volt reakció, amikor a nomádok választójogát újra visszaadták, az országgyűlési képviselők megválasztásáról szóló új rendeletben.

Az első világháború után, Jugoszláviában, az 1920-as években felavatták az Első Szerb Cigány Betegségben és Elhalálozásban Kölcsönösen Segítő Egyesületet. 1930-ban megjelent a *Romano lil/Ciganske novine* újság. 1935-ben újonnan létrehozták a Belgrádi Cigányok Egyesülete Bibia Néni Ünnepléséért elnevezésű szervezetet, mindeközben a Jugoszláv Cigány Ifjúság Oktatási Klubja is megalakult, amely Jugoszláv-Cigány Ifjúsággá nőtte ki magát.¹⁴ Általánosságban elmondható, hogy a nomád cigányok egyáltalán nem szerepelnek e szervezetek dokumentumaiban és kiadványaiban. Talán az egyetlen kivétel a következő szöveg, amely világossá teszi, hogy a roma aktivisták egyértelműen megkülönböztetik magukat a nomád cigányoktól: „*Különbséget kell tenni a nomád cigányok és a cigányok között, akik falvakban és városokban letelepedve élnek. A nomád cigányoknak nincs állandó lakóhelyük, és látszólag úgy tűnik a lakhely fogalma is ismeretlen számukra; erkölcsük ellentétben áll erkölcsünkkel, és nem érzékelik azt, hogy mit tehetnek és mit nem... A falusi és városi környezet azonban szabályozza az ott élő cigány lakosság erkölcsi viselkedését és gondoskodik a becsületességéről.*”¹⁵

Görögországban, 1939-ben Athénban alakult meg a Görög Cigányok Pánhellén Kulturális Egyesülete.¹⁶ A szervezet nemrég felfedezett alapszabályából egyértelműen kiderül, hogy tagjai letelepedett cigányok voltak, és nincsenek történelmi feljegyzések arról, hogy valaha is foglalkoztak volna a nomád cigányok problémáival.

Összefoglalva, a balkáni roma polgári emancipáció úttörőinek hozzáállását a nomád cigányokhoz a második világháborúig, a teljes tudatlanság jellemzi azt (és csak bizonyos esetekben a tőlük való határozott megkülönböztetés).

Románia

Romániában figyelhető meg legelőször egy világos elképzelés a roma aktivisták részéről – emancipációs beszédekben – a nomád cigányok életmódjával kapcsolatban. A háború utáni Románia első roma politikai gyűlésén 1919. január 16-án Rupeaben konkrét követelményeket fogalmaztak meg a helyi hatóságokkal és az új román állam képviselőivel szemben, amelyek közül az egyik a nomádok letelepítésének elősegítése volt.¹⁷ Hasonlóképpen, Naftanailă Lazăr, az első cigány polgári szervezet elnöke, az 1926-ban Fogarasban megalakult Neo-Rusztikus Testvériség elnöke a következő szavakkal fordult erdélyi tagtár-

14 Acković, Dragoljub: *Nacija smo, a ne Cigani: Pregled aktivnosti romskih i neromskih društvenih i političkih organizacija i poedinaca o romskoj problematici u nekadašnjoj Jugoslaviji*. Rrominterpress, Beograd, 2001. 43-59.

15 Nikolić, G.: Neobičan događaj u obo- jenom narodu. Beogradski ciganski klub pred velikim zadatkom. Može li ot Cigana nešto da bude? *Politika*, XXXV. évf. 4. sz. (1939, Január 4.) 10.

16 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (Eds.): *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Deutschland, 2021. 259-263.

17 Matei, Petre (2013). Documente de arhivă despre adunările țiganilor din Transilvania din anul 1919. *Anuarul Institutului de Istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca*, 2013/53. [Melléklet]. 449-450-.

saihoz: „A sátoros cigányok hagyják abba a vándorlást, és kezdjenek el letelepedett emberként élni. Gyermeküknek iskolába és templomba kell járniuk. Fiaiknak be kell lépniük a hadseregbe, ahol jó és hasznos tanításokat kapnak.”¹⁸

A cigány nomadizmus kérdéséhez ez a fajta hozzáállás az 1933-ban alapított mindkét nemzeti szervezet – nevezetesen a Romániai Cigányok Általános Egyesülete, melyet Ion Popp-Şerboianu vezetett, valamint a Romániai Romák Általános Szövetsége, amelynek élén Gheorghe Lăzăreanu-Lăzurică állt – dokumentumaiból és tevékenységéből is kiderül.¹⁹ Ion Popp-Şerboianu 1933. augusztus 27-i, minden romániai cigányhoz intézett felhívásában a szervezet egyik céljaként a következőket határozta meg: „A nomád cigányság gyarmatosítása²⁰ úgy történhet csak meg, ha az ország különböző területein megkapják a szükséges földterületeket, továbbá az Egyesület teljes felelősséget vállal a letelepedésükért és a megfelelő korrekciójukért, megszakítva ezáltal a lopást és a koldulást.”²¹ A másik nemzeti szervezet, a Romániai Romák Általános Szövetsége alapokmányának 4. cikkének 2. pontjának egyik fő célkitűzése: „Ki kell állni a nomádok mellett, hogy letelepedjenek a városok peremterületén vagy a falvakban, hogy – ha már nem vándorolnak – többé ne lopjanak, és tetteikkel a romák nemzetét így tovább ne gyalázzák, mint a társadalom páriái.”²²

Általánosságban elmondható, hogy a roma aktivisták (akik mindannyian letelepedett közösségekből származtak) felismerték közösségük heterogenitását. Igyekeztek a nomád táborok vezetőivel kapcsolatot kialakítani, és hogy elvárásaiknak megfeleljenek, egy differenciált megközelítést javasoltak számukra. A nomadizmussal kapcsolatban a roma aktivisták egyöntetű álláspontot képviseltek: A nomádokat a román állam speciális intézkedéseinek segítségével kell letelepíteni, amelyhez meg kell teremtenie a megfelelő feltételeket (földosztás, lakhatás, foglalkoztatás). Még külön lépéseket is javasoltak a letelepítésükkel kapcsolatban, és megvitatták a nomádok letelepedésének legmegfelelőbb helyszíneit: a perifériákon vagy vásárok és városi közösségek közelében lévő külvárosi községek kialakításával, ahol lehetőségük lenne hetente értékesíteni portékáikat.²³

A Cigányok Általános Egyesületének Olténiai Körének vezetői a legmerevebb és legkövetkezetesebb támogatói voltak a nomád cigányok letelepítésének. Elképzeléseiket ezzel kapcsolatban számos, a szervezet által kiadott *Timpul* című újságban publikált cikk is tükrözi.

A roma aktivisták által megfogalmazott, a letelepedést követelő felhívások nem vezettek semmilyen reakcióhoz a román állam részéről. Ugyanakkor annak gondolata, hogy megszabaduljanak a cigányok nomád életmódjától, amit egyébként társadalmi problémának tekintettek, paradox módon illeszkedett a két világháború közötti időszak általános társadalmi kontextusába. Ilyen körülmények között valósult meg néhány évvel később az a tragikus kísérlet, hogy a második világháború alatt a nomád cigányság kérdését

18 Lazăr, Naftanailă: Către toți țiganii din Ardeal! *Neamul Țigănesc*, I. évf. 1. sz. (1934. február 1.). 1.

19 Achim, Viorel: *The Roma in Romanian history*. Budapest: CEU Press, Budapest, 2004. 153-161.

20 A két világháború közötti időszakban ezt a kifejezést a letelepítés szinonimájaként használták.

21 Nastasă, Lucian – Varga, Andrea (Ed.): *Minorități etnoculturale: Mărturii documentare. Țiganii din România (1919–1944)*. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2001. 97.

22 Uo. 120.

23 Tache: Colnizarea nomazilor. *Glasul Romilor*. VI. évf. 14. (1940. április) 2.

a nomád cigányok Dnyeszteren túli deportálásával oldják meg.²⁴ Mai szemmel nézve, és figyelembe véve e deportálás eredményeit, különösen érdekesek a roma aktivisták javaslatai: „A munkatáborokba, ahova többségüket valószínűleg küldték, kívánatosabb lenne egy szélesebb körű, humánusabb megértésen alapuló átfogó átnevelést bevezetni.”²⁵

Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország

A két világháború közötti időszakban Magyarországon és Csehszlovákiában a roma polgári emancipáció folyamatai különböző formákat öltöttek.

Magyarországon – ami akkoriban az Osztrák-Magyar Monarchia része volt –, a 20. század elején megalakult a Magyar Czigányzenészek Egyesülete, amely kiadta a *Magyar Czigányzenészek Lapját* (1908–1910). 1918-ban, a már független Magyarországon, a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét újra bejegyezték és újraindították a folyóirat kiadását. 1935-ben az egyesület átalakult a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségévé, és 1938-ban megkezdte a *Magyar Cigányzene* folyóirat kiadását.²⁶ A magyar cigányzenész aktivisták fő célja státuszuk felemelése mellett a szakmai jogok védelme volt. Mint olyan, aligha gondoltak más foglalkozású cigányokra, legkevésbé nomád cigányokra.

Csehszlovákiában a roma emancipációs mozgalom fejlődése a civil szervezetek létrehozásán keresztül valósult meg. 1929-ben *Košice (Kassa)* városában egy polgári, nem roma szervezet jött létre; Liga a Cigányság Kulturális Felemelkedéséért, melynek alapító tagjai között mégis jelentős számban voltak cigány származásúak. 1930-ban átalakult a Társaság a Cigánykérdés Tanulmányozásáért és Megoldásáért nevű szervezetté.

Az egyesület támogatta a „Lavutarisz” – Cigányok Kulturális és Szociális Társasága – elnevezésű cigány szervezet létrehozását Szlovákiában.²⁷

A nomád cigányok problémájának teljes elhanyagolása közös pontnak tekinthető a két ország roma polgári emancipációs folyamataiban, amelynek hiánya jól látható a szervezetek dokumentumaiban és publikációiban. Érdekes hangulatot teremt azonban a „Cigány lakodalmom” című, a vándorcigányok életéből vett történetet tartalmazó színdarab előadása, amelyet a kassai Cigány Színház, a cigányok Szlovákiába érkezésének 500. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségek keretében adott elő.²⁸ Más szóval, a cigányság nomád életmódját a közös történelmük részének tekintették, ami erősítette a közösség identitását, de nem tekintették a jelen problémájának, és még kevésbé tartották potenciális fejlődési lehetőségnek.

A lengyelországi, úgynevezett cigány királyok esete többé-kevésbé különbözik a régió

24 Achim, Viorel: *The Roma in Romanian history*. Budapest: CEU Press, Budapest, 2004. 167-188.

25 Tache: Colnizarea nomazilor. *Glasul Romilor*. VI. évf. 14. sz. (1940. április) 2.

26 Hajnáczy, Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.

27 Horváthová, Emília: *Cigáni na Slovensku: Historicko-ethnografický náčrt*. SAV, Bratislava, 1964. 168-169., Jurová, Anna: Cigánska otázka v 1. Československej republike. In: Gabzdilová, Soňa – Simon, Attila (Eds.), *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu*. Univerzita J. Selyeho, Komárno, 2014. 53-62.

28 Oslava 500. výročia príchodu Cigánov na Slovensko. *Novosti*, XX. évf. 52. sz. (1938. március 4.) 2.

más országaitól, a két világháború közötti időszakban a roma polgári emancipációs mozgalom más formáitól és céljaitól. Az ügy érdekessége, hogy az egész mozgatórugója egy cigány csoport, a kelderás cigányok képviselői voltak, akik a 19. század végén és a 20. század elején érkeztek Romániából lengyel területekre. Már a legelső cigány, akit cigány királynak kiáltottak ki, Jan Michalak (Michalescu), a lengyel hatóságokhoz fordult egy olyan jogi reformért, amely lehetővé tenné a nomád cigányok letelepedését.²⁹ Valójában a nomádok letelepedésének szükségessége és a cigányok, mint Lengyelország teljes jogú polgáraiként való elfogadásának állandó hangsúlyozása – akiknek teljesíteniük kell állampolgári kötelességeiket, beleértve a katonai szolgálatot is – így vagy úgy, de megtalálhatóak valamennyi cigány király és királyi címre pályázó nyilvános üzenetében.

A cigány királyok elképzelése a roma polgári emancipáció megvalósításáról, egy független cigány állam létrehozása volt, amelynek jövőbeli elhelyezkedését három kontinensen keresték – Ázsiában (Indiában), Afrikában (ezen belül: Abesszínia, Eritrea, Szomália, Uganda és Namíbia) és Dél-Amerikában. Ez az elképzelés azonban egyet jelentett a nomád életmód teljes megszűnésével. A cigány királyok a sajtóközleményeket és az interjúkat tekintették alapvető eszköznek és fő módszernek arra, hogy a közvélemény érdeklődését felkeltsék akcióik iránt, valamint, hogy elérjék céljaikat. Ebből következik, hogy a lengyel cigány királyoktól származó ilyen típusú tevékenységek a világsajtóban is nagy érdeklődésre tettek szert.

Szovjetunió

Az eddig ismertetett példák mindegyike csak vezetői elképzelések terén mutatta be a cigány aktivisták nomád életmódhoz való viszonyulását a két világháború között, gyakorlati szinten azonban semmit nem láthattunk. Volt azonban egy ország, ahol a roma aktivisták lehetőséget kaptak arra, hogy elképzeléseiket a gyakorlatban is megvalósítsák: ez a korai Szovjetunió volt, ezért ez az eset kiemelt figyelmet érdemel.

Magát a szovjet totalitárius rendszert általában piramisnak tekintik, amelynek csúcán a pártvezetés áll, az alatta elhelyezkedő egységek pedig a csúcson hozott döntések végrehajtását szolgálják. Valójában, ahogy a roma aktivisták esete és a nomád cigányokkal kapcsolatos politika is mutatja, a dolgok nem csak a felülről lefelé irányuló kezdeményezést követve történhettek, hanem fordítva is.

Meglepő módon úgy tűnik, hogy a Szovjetunióban a nomád cigányok letelepedése mellett érvelők kezdetben cigány aktivisták voltak, és a szovjet állam többé-kevésbé sikeresen meg is erősítette és megvalósította elképzeléseiket. 1924 januárjában a Cigányok Kezdeményező Proletárcsoportja gyűlést tartott, amelyen elhatározták, hogy létrehozzák a Cigányok Társaságát a Moszkvai kormányzóság területén. A társaság egyik fő célja az volt, hogy „a tagokat fel kell készíteni egy fejlett földművelésre és a mezőgazdasági munkákra, a letelepedett életmódra való áttérés érdekében”.³⁰

Ezt egy több, mint két évig tartó, hosszadalmas folyamat követte. A törvényi előírásoknak megfelelően az új szervezet – immár az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista

29 Cyganie w Polsce wystawiają własną listę. *Praca Wielkopolska*, I. évf. 22. sz. (1928. január 1.) 2.

30 Tseli obshchestva. (GARF, f. P 1235, op. 119, d. 9, l. 4–6). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1924.

Köztársaság (OSZSZSZK) területén élő cigányok szövetsége – az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság (VTsIK) nemzetiégi főosztályával egyeztetve, az alapszabályt átdolgozott változatban benyújtotta a belügyi népbiztosnak jóváhagyásra. A jóváhagyási javaslat az Alapszabály II. cikkének (Az Unió céljai) 1. §-ában a következőképpen szól: *„A Szövetség célja az OSZSZSZK területén élő cigány dolgozó tömegek egyesítése és szervezése, gazdasági és jogi érdekeik védelme, a kulturális színvonal emelése, a kölcsönös támogatás megszervezése és a nomádok termelő és mezőgazdasági életmódba való átvezetése.”*³¹

A Belügyi Népbiztos (NKVD) által 1925. július 23-án jóváhagyott Unió alapokmányából azonban ezt a mondatot törölték. A nomád életmóddal kapcsolatos problémát a III. cikk 6d. §-a említi, amely az új változatban így szól: *„A Szövetség... erkölcsi harcot folytat a tagjai között lévő devianciával szemben, mint például: részegség, jövendőmondás, koldulás, szerencsejáték, nomadizmus.”*³²

Maguk a cigány aktivisták azonban másként vélekedtek a kérdésről, és már a Cigányok Összoroszországi Szövetségének 1926-os munkatervében a következő tervet fogalmazták meg: *„2/ Az Unió javasolja: a/ az egyik déli régióban egy terület kijelölését a cigányok letelepedésére, amelyen (területen) mindenféle mezőgazdasági szervezetet, valamint az önállóan letelepedni kívánó cigányokat egyesítsék.”*³³

Ilyen formában azonban a szovjet hatóságok vonakodtak támogatni a cigány nomádok államilag ellenőrzött letelepedési politikáját. Az NKVD 1927-ben levelet kapott a Tveri kormányzóság helyi hatóságaitól, amely a nomád cigányok által elkövetett *„lopásokról és csalásokról”* szóló panaszokat tartalmazta, és *„e parazita elem tevékenységének”*³⁴ korlátozására irányult, azaz a nomád cigány életmóddal szembeni közigazgatási intézkedéseket kért. Az NKVD 1927. szeptember 20-i válasza egyértelmű volt: *„Az NKVD Központi Igazgatási Osztálya tisztázza, hogy a nomád cigányság kötelező korlátozása elvileg elfogadhatatlan. A szovjet törvényhozás nem ismeri azokat az intézkedéseket, amelyeket a nomád életmódot folytató törzsek elleni küzdelemre javasolnak.”*³⁵ Hihetetlennek hangzik, de ebben az esetben az NKVD a szovjet törvények öre volt és ellenezte a kötelező letelepítést. Ami viszont a nomadizmus elleni küzdelmet illeti, amiért a cigány aktivisták felhívásokat tettek, végül csak arra kaptak lehetőséget, hogy *„erkölcsi harcot”* folytassanak a nomadizmus ellen.

Az 1920-as és 1930-as években a cigány aktivisták küzdelme a romák nomád életmódja ellen eredményes volt, és a szovjet állam legfelsőbb hatóságainak támogatását is elnyerte. A cigány aktivisták a Nemzeti Főosztállyal közösen két külön nyilatkozatot készítettek, amelyek jóváhagyásra kerültek: 1926. október 1.: A nomád cigányok letelepedett életmódra való áttérésének megkönnyítését célzó intézkedések, 1928. június 20.:

31 Ustav Soyuzu Tsygan, prozhivayushikh na territorii RSFSR. (GARF, f. A 259, op. 96, d. 4233, l. 5). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1925.

32 Ustav Soyuzu Tsygan, prozhivayushikh na territorii RSFSR (GARF, f. P 393, op. 43a, d. 1763, l. 112). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1925.

33 Plan rabot Vserossiyskogo Soyuzu Tsigan na 1926-oygod. (GARF, f. P 1235, op. 120, d. 27, l. 99–101). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1926.

34 RFSR, NKVD, Tverskiy Gubernskiy ispolnitelnyi komitet soyuzu Rabochikh, Krestyanskikh i Krasnoarmeyskikh deputatov, Gubernskiy Administrativnyi Otdel, podotdel Militsii. (GARF, f. P 393, op. 71, d. 6a, l. 3) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.

35 Tverskomu Gubernskomu Administrativnomu Otdelu II 768 (GARF, f. P 393, op. 71, d. 6a, l.2) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.

a földek kiutalása a letelepedett, dolgozó életmódra áttérő cigányoknak. Az első rendelet értelmében a letelepedni kívánó cigányok a többi letelepedni szándékozóval szemben előbb kaptak mezőgazdasági munkákra alkalmas földet, valamint a „bevándorlókkal” azonos jogokat élveztek. A második rendelet nemcsak megerősítette ezeket a kiváltságokat, hanem tovább bővítette őket, ezután ugyanis a rendezés költségeit az állami költségvetésből vállalta. Így a cigányok olyan kiváltságokat élvezhettek, amelyek a Szovjetunió lakosságának túlnyomó többsége számára elérhetetlenek voltak.

A korszak valamennyi közigazgatási dokumentumában folyamatosan hangsúlyozzák, hogy a nomád cigányok letelepedésének önkéntesnek kell lennie, mindenféle kényszer nélkül. Éppen ezért a cigány aktivisták elsődleges feladata volt, hogy meggyőzzék a nomádokat a letelepedett életmód előnyeiről. 1927-ben az Összoroszországi Cigány Szövetség külön felhívással jelentkezett „Az OSZSZSZK cigány lakosaihoz.” Érdemes idézni a felhívás elejét: „Tíz évvel ezelőtt az októberi forradalomnak köszönhetően a cári kormányzat által elnyomott nemzeti kisebbségek megkapták a jogot, hogy szabadon építhessék jólétüket. A nomád törzsek a szovjet hatóságok segítségével elkezdtek letelepedni a földön, mezőgazdasággal foglalkozva. Saját tanyáik, saját falvaik, saját iskoláik vannak. Évről évre csökken a nomádok száma, és nemsokára egy sem marad hamarosan.”³⁶

E tekintetben jelzésértékűek az országos sajtóban megjelent cikkek is, amelyeket roma vezetők írtak.³⁷ Sok hasonló cikk jelent meg ezzel kapcsolatban a *Romani Zoria* és a *Nevo Drom* cigány nyelvű folyóiratokban, valamint két újságban (*Bolsevik Kolhozról* és a *Sztálinista*), amelyeket egy cigány kolhoz, a Cigány Munkás adott ki a Mineralnye Vody régióban, Kangly településén 1932-ben, ahol egy cigány nemzeti falusi tanács is megalakult, és 1952-ig fennállt.³⁸ Az 1930-as években megkezdődött a roma nyelvű könyvek tömeges kiadása, melyek jelentős része a mezőgazdasággal foglalkozott, a létrehozott cigány kolhozok támogatására. Példa erre Mihail Bezlyudskij könyve,³⁹ vagy a cigány kolhozok létrehozásának és jogi bejegyzésének útmutatója.⁴⁰

A roma aktivisták nomád cigányokhoz való hozzáállásában, a híres orosz etnográfus, Lev Sternberg tudományos tézisei szolgáltak alapul: „A cigányok nagymértékben, sőt talán teljes mértékben a környező népek történelmi igazságtalanságának áldozatai.”⁴¹ Ezt a tézist megismétli és kibővíti Ivan Lebedev, későbbi nevén Ivan Rom-Lebedev, a Cigányok Összoroszországi Szövetségének titkára 1926-ban a szovjet intézmények hivatalos használatára készített „A cigányok körében végzett munkáról” című szövegében. Ebben a nomád

36 Ktsganskomu naseleniu RSFSR. (GARF, f. P 9550, op. 2, d. 2010, l. 1). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.

37 Savvov, Daniil – Lebedev, Georgiy: Otbrosit v proshloye kochevya: Vkluchim tsygan vaktivnoye stroitelstvo sotsializma *Komsomolskaya Pravda*, VI. évf. 30. sz. (1930. február 6.) 3., Taranov, Andrej: Ot kochevki k osedlosti *Izvestiya TsIK SSSR*, XI. évf. 17. sz. (1927. január 21.) 6.

38 Ukaz Presidiuma Verkhovnogo Soveta RSFSR. (GARF, f. A 385, op. 17, d. 2037, l. 1–15) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1952.

39 Bezlyudsko, Maxim: *Palo kolkhozo chyrudasa lodype*. Selkhozgiz, Moscow, 1933.

40 Bezlyudsko, Maxim – Germano, Aleksander (Eds.): *Angil ke buty: So trebi te dzhines romeske vgei dro kolkhozo*. Selkhozgiz, Moscow, 1933.

41 Sternberg, Lev: Tsygane. In: Andreevskiy, Ivan – Arsenyeva, Konstantin – Petrushevskiy, Fedor (Eds.), *Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Yefrona: 1890–1907*. F. A. Brokgauz – I. A. Yefron, Saint Petersburg, 1903. 307-308.

cigányságot magyarázza, hangsúlyt fektetve az évszázados üldöztetésre, amelynek évszázadokon át ki voltak téve, és arra az évrre, hogy csak az októberi forradalom nyitotta meg előttük az új élet útját.⁴² Szintén ezen az alapon fogalmazták meg a roma aktivisták először a napjainkban oly népszerű cigányellenesség fogalmát.⁴³ Így alakult a roma gondolkodók nomád cigánysághoz való hozzáállásának általános logikája: Miután a nomád életmód a környező népek és a hozzájuk tartozó intézmények igazságtalansága következtében alakult ki, megszüntetését ennek megfelelően a szovjet intézményeknek kell levezényelnie – amely átvette a történelmi felelősséget –, hogy gondoskodjon az igazságos társadalom megteremtéséről. Azok a mechanizmusok, amelyekkel a cigány aktivisták az 1930-as években a szovjet politika fő irányait igyekeztek befolyásolni, magukban foglalták a hatóságok megszólítását a kor népszerű műfajának keretei között, „*Levél a Vezérnek*”. A hatóságok megszólításának ezt a formáját a szovjet társadalomban rögtön bevezették, amint a kommunista uralom piramisa végleg kialakult, és mindenki számára világossá vált, hogy ki a szovjet állam valódi „legfőbb vezetője” (akkoriban Sztálin, a főtitkár).

Ettől eltérően a cigány aktivisták által írt levelek nem konkrét problémákkal foglalkoznak, hanem inkább általános elvi kérdéseket vetnek fel a szovjet cigánypolitika általános dimenzióiról, fő céljairól és feladatairól, valamint a megvalósítás formáiról és mechanizmusairól az egyes alapvető területeken (esetünkben a letelepítés kérdéséről). Így ezek a levelek ismét megerősítik, hogy a cigány aktivizmus aktív tényezőként jelenjen meg (vagy legalábbis próbáljon megjelenni) a Szovjetunió cigánypolitikájának kialakításában és megvalósításában.

Kronológiailag az első ilyen típusú levél Ilja Geraszimovtól származik, aki Szmolenszk körzetéből akkoriban (a levél 1934. november 9-i keltezésű) a VTsIK szovjet építőipari felsőfokú tanfolyamának diákja volt, és a Szovjetunió VTsIK elnökének, Mihail Kalininnek címezte. A levél fő mondanivalója a következő: „*Arra kérem Önöket, hogy vessék fel a nomád cigányok letelepedésének kérdését, gondolva egy külön cigány terület kijelölésére egy (nemzeti) körzet formájában.*”⁴⁴ A következő levél 1935 nyaráról származik, Trofim Geraszimovtól, az Ukrán SZSZK-ban található Zaporizzsja-Kamenszkoje város vasúti kocsigyáranak mérnökétől. A levél címzettje „*a párt és a munkásosztály drága vezetője – Joszif Vissarionovics Sztálin elvtárs*”.⁴⁵ Levelében a nomád cigányok gyors letelepedésének szükségessége mellett érvelt, és meghatározta, hogyan lehet ezt megvalósítani: „*A munkaszolgálatos cigányok letelepedése valóban kulcsfontosságú. A rendelkezésre álló kolhozok nagy készséggel mennének a kijelölt körzetekbe, így lehetővé téve a cigánytáborok felszámolását.... [A] fontos kérdés az, hogy váljon le egy cigány körzet, amelynek meg kellene nőni és önálló cigány köztársasággá kell alakulnia..... Abban a körzetben,*

42 Lebedev, Ivan: O rabote sredi tsygan. (GARF, f. P 1235, op 120, d. 27. l. 183–184). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1926.

43 Lebedev, Georgiy – Germano, Aleksandar: Chto delat' s tsyganami. *Komsomolskaya Pravda*, V. évf. 209. sz. (1929, September 11.) 4., Taranov, Andrej: Maribe antitsyganizosa. *Nevo Drom*, 1931/9-10, 1–3., Holler, Martin: Historical predecessors of the term “anti-Gypsyism.” In: Selling, Jan – End, Markus – Kyuchukov, Hristo – Laskar, Pia – Templer, Bill (Eds.): *Antiziganism: What's in a word?* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2014. 84-88.

44 Gerasimov, Ilja: Predsedatelyu tsentralnogo ispolnitelnogo Komiteta Soyaza SSR M.I Kalininu. (GARF, f. P 1235, op. 123, d. 28, l. 368–369). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1934.

45 Gerasimov, Trofim: Dorogomu vozhdyu partii i rabocheho klassa—Tov. STALINU Iosifu Vissarionovichu. (GARF, f. P 3316, op. 64, d. 1637, l. 2–13). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1935.

ahol a cigányok letelepednének, népnevelést lehetne folytatni minden társadalmi dimenzióban. ... A körzet megszervezésével, amely óriási gyorsasággal autonóm köztársasággá fog alakulni, a dolgozó cigányok e serege közvetlen csatornája lesz a szocializmus építésének – amely közvetlen és fő feladatunk.”⁴⁶

1935-ben Ilja Geraszimov visszatért a Nyugati Régióba [Zapadnaya Oblast] (Szmolenszk központtal), miután befejezte a Szovjet Személyzeti Vezetők Iskolájában folytatott képzését, és kinevezték a Nyugati Régió végrehajtó bizottságának irányítójává. 1936 elején nagyszabású nyilvános eseményt szervezett a cigány aktivistáknak, nevezetesen az első uniós konzulátusi találkozót, mely a Szovjetunió területén keményen dolgozó cigányok kulturális és gazdasági kérdéseivel foglalkozott. A Nyugati Régió küldöttei nevében egyhangúlag elfogadtak egy levelet, amelyet „a Nagy Tanítónak, a világ dolgozó népei zseniális vezérének, a Kommunista Pártunk Nagy Vezetőjének, Sztálin elvtársnak” küldtek el!⁴⁷ A levél legfontosabb felvetése a nomád népesség minél hamarabbi letelepedése volt: „A cigányok nevében kérjük, hogy jelöljenek ki egy olyan területet, ahol a keményen dolgozó cigányok letelepedhetnek – legalábbis egy körzetet.”⁴⁸

1936 nyarán került sor a Szovjetunió (1936. december 5-én elfogadott) alkotmánytervezetének úgynevezett országos vitájára. E vita keretében a *Komszomolszkaja Pravda* című újság, „A munkások javasolják” címmel, három moszkvai munkás véleményét tette közzé: „Egy cigány autonóm terület létrehozása az OSZSZSZK-n vagy az Ukrán SZSZK-n belül, egyesítve a jelenleg szétszórta cigány kolhozokat; a Cigány Autonóm Terület létrehozásának köszönhetően sikeresebbek leszünk a cigányság letelepítésével kapcsolatban és kulturális megújulásában”⁴⁹ Közvetlenül ezután megjelent egy üzenet a „Központi Cigány Klub Moszkvai Cigány Aktivistáinak Csoportja és a Kharkivben újraalapított cigány kolhoz meghatalmazottjaitól.” Az üzenetben azzal érveltek, hogy a „Cigány Autonóm Terület létrehozása hozzájárul a munkakerülő cigányok gyors letelepedéséhez a kijelölt területen,”⁵⁰ illetve a levélben cigány aktivisták ismét előtérbe helyezték a nomád cigányok sürgős letelepedésének szükségességét.

Néhány hónappal később, az új alkotmányról szóló nyilvános vitában Ilja Geraszimov arról számolt be, hogy: „A nomád lakosság körében most már nagy vágyat lehetett érezni a letelepedett élet után; ugyanis amikor a cigány kolhozokban és a nomád lakosság körében megvitatták Sztálin alkotmánytervezetét, számos indítványt nyújtottak be, melyben arra kérték a kormányt, hogy az Unióban egy területet biztosítsanak a cigányok letelepedésére.”⁵¹

Ezzel együtt levelet küldött a Sztálin vezette Alkotmányügyi Bizottságnak, melyben a következő állt: „A Szovjetunió sztálini alkotmánytervezetének megvitatása a cigány kolhozokban és a nomád lakosság körében, nagy aktivitást váltott ki... A nomád lakosság

46 Uo.

47 Velikomu uchitelyu, genialnomu vozhdyyu trudovogo naroda vsego mira. Velikomu vozhdyyu nashy kommunistscheskoy partii VKP(b). Tov. Stal- inu! (GARF, f. P 3316, op. 28, d. 793, l. 13). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

48 Uo.

49 Maslennikov, Y. – Smirnov, V. – Pletnev, V.: Tri predlozheniya. *Pravda*, VII. évf. 161. sz. (1936. július 14.) 2.

50 Rabochie predlagayut. *Komsomolskaya Pravda*, VII. évf. 161. sz. (1936. július 14.) 2.

51 Gerasimov, Ilya: O tsynganskom natsionalnom rayone. *Izvestiya TsIK SSSR*, XX. évf. 241. sz. (1936. október 16.) 3.

*felkéri az Alkotmánybizottságot – J. V. SZTÁLIN vezetésével – és a kormányt, hogy (a Szovjetunióban) jelöljön ki egy területet a cigány kolhozoknak – falusi tanácsok felállítása céljából, hogy segítséget nyújtsanak nekik a munkához jutásba.*⁵²

A cigány aktivisták javaslatai a cigány területi-közigazgatási egység létrehozására – amely a nomád cigányok letelepítésével hoztak összefüggésbe – támogatást kapott a szovjet hatóságoktól. Az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság nemzetiségi főosztálya 1935-ben körlevélben fordult az OSZSZSZK tagjaihoz azzal a kérdéssel, hogy tudnak-e üres földterületeket biztosítani a nomád cigányok letelepedéséhez.⁵³ A kapott válaszok sokfélék voltak. Egyes helyi hatóságok (pl. Észak-Kaukázusi körzet, Azov-fekete-tengeri körzet, Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság hajthatatlanul állították, hogy nincs üres földterületük. A Gorkij körzet ezzel szemben azonban földet ajánlott fel a Mari Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságban (amely akkoriban hozzá tartozott), vagy az Omszki területen (ahol a felajánlott föld az Ostyako-Vogul körzetben, a mai Hanti-Manszi Autonóm Körzetben volt). A Nyugat-Szibériai tartomány a Chisto-Ozersky körzetben (a mai Altai körzet) található üres földterületek ellátását további költségvetési források igénylésével kötötte össze.⁵⁴ A cigány aktivisták többsége továbbra is egy dél-oroszországi területet szorgalmazott, Ilja Geraszimov pedig, kihasználva közigazgatási pozícióját, a Nyugati Régiót javasolta, azzal az indokkal, hogy a területen már előkészített primer struktúra van – cigány kolhozok, cigány iskolák – és ami a legfontosabb, felkészült káderek, kommunisták és komszomolosok állnak rendelkezésre, akik „teljes mértékben képesek ellátni a kijelölt terület irányítását”.⁵⁵

Végül a szovjet intézmények különböző szintjein folytatott hosszas viták után (a cigány aktivisták aktív részvételével) 1936. április 7-én a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának Elnöksége rendeletet fogadott el a nomádok foglalkoztatására és a munkás cigányok gazdasági és kulturális szolgáltatásainak javítására vonatkozó intézkedésekről.⁵⁶ Különböző okok (a Szovjetunió nemzetpolitikájának általános változásai, a második világháborúra való felkészülés, az intézmények közötti nézeteltérések stb.) azonban akadályozták a cigány nemzeti területi közigazgatási egység létrehozására irányuló tervek sikerre megvalósítását.⁵⁷

52 Gerasimov, Ilya: V Konstitucionnyu Komissiyu (GARF, f. P 1235, op. 123, d. 27, l. 141). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

53 Delo ob organisatsii raboty po trudous- troystvu kochuyshchikh i uluchsheniyu khozyaistva i kulturno-bytovogo obsluzhivania trudnyashchikhsya tsygan. (GARF, f. P 1235, op. 130, d.5). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1935.

54 Uo.

55 Protokol soveshchaniya pri Sovete Natsionalnostey TSIK SSSR po voprosam trudoustroystva kochuyshchikh i kulturno-khozyaystvennogo obsluzhivanii vsekh trudashchikhsya tsygan. (GARF, f. P 3316, op. 28, d. 794, l. 169–172). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

56 O Meropriyatiyakh Po Trudoustroystvu Kochuyshchikh i Uluchsheniyu Khozyaystvennogo i Kulturno-bytovogo Obsluzhivaniya Trudyashchikhsya Tsygan. Postanovleniye Prezidiuma Tsentralnogo Iсполnitelnogo Komiteta Soyuza SSR ot 7/IV 1936 g. Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

57 Lásd bővebben: Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (Eds.): *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Deutschland, 2021., O’Keeffe, Brigid: *New Soviet Gypsies: Nationality, performance, and selfhood in the early Soviet Union*. University of Toronto Press, Toronto, 2013. 177-186.

A két világháború közötti időszak utolsó, Sztálinnak írt levele Nyikolaj Pankovtól származik, 1938-ban írta, és eltér a többitől.⁵⁸ Ebben a vezető téma nem a nomád cigányság volt; viszonylag sokkal átfogóbb és részletesebb programot kínál a Szovjetunióban élő cigányok problémáinak megoldására irányuló feladat szükségességéről. A hangsúlyt a roma nyelv, az oktatás és a kultúra fejlesztésére helyezik, sőt, a cigányság politikai képviselőjének szükségességére is a legfelsőbb állami szervezetekben. A levél ráadásul, de facto tiltakozik a cigány iskolák bezárásának és a roma nyelvű kiadványok felfüggesztésének már megkezdett politikája ellen, ami a többi Sztálinnak írt levélhez képest eltérő. Ezt a levelet a Szovjetunió nemzetiségi politikájában már elindított radikális változás összefüggésében kell vizsgálni, amely véget vetett a pozitív diszkriminációs politikának.

Általánosságban elmondható, hogy a korai Szovjetunióban a nemzetiségi politika vezető vonala, a pozitív diszkrimináció ideológiája volt. Nem voltak meghatározott kritériumok arra vonatkozóan, hogy mely nemzetiségek pontosan milyen nemzeti struktúrára jogosultak. Minden egyes esetet egyénileg döntöttek el, de általánosságban elmondható, hogy a korai Szovjetunió nemzetiségi politikájában a vezető irányvonal a pozitív diszkrimináció ideológiája volt az egyes nemzetiségek tekintetében, beleértve a cigányokat is, akiket semmiképpen sem kezelték eltérően a többi nemzetiségtől.⁵⁹ Ezért a szovjet cigánypolitikában 1938 után bekövetkezett változásokat nem úgy kell értelmezni, mint a szovjet állam valamiféle speciális cigányellenes politikáját, hanem a szovjet nemzetiségpolitika paradigmájában bekövetkezett általános változás részeként (és természetesen nem a legfontosabbként).

Érdekes megemlíteni, hogy valójában Nyikolaj Pankov levelének kézírata áll csak rendelkezésünkre, amelyben megjegyzik, hogy annak csak egy szerkesztett változatát küldték el Sztálinnak. A több ezer másik levéllel ellentétben, melyeket elküldtek a különböző szovjet intézményekbe, ezt nem őrzik az állami levéltárban. Nyikolaj Pankov családtagjainak visszaemlékezései szerint azonban a levél elküldése után hónapokig szorongva várta, hogy letartóztatják, de semmi sem történt. Csak három évvel később keresték fel az NKVD tisztviselői, akik közölték vele, hogy Sztálin elvtárs olvasta a levelét. A hatóságok részéről ugyanakkor nem volt további reakció.⁶⁰ Fontos megemlíteni, hogy a cigányok leveleire, bár személyesen Sztálinnak címezték őket, nem érkezett az általa írt döntés, holott más esetekben ez teljesen megszokott volt. Így okunk van feltételezni, hogy ezek a levelek egyáltalán nem jutottak el Sztálinhoz, hanem a titkársága közvetlenül továbbította őket a megfelelő intézményeknek.⁶¹ Az egyetlen kivétel ez alól Nyikolaj Pankov levele volt.

A második világháború befejezése után a moszkvai roma aktivisták egy csoportja Ivan Rom-Lebedev vezetésével levelet küldött Sztálinnak, amelyben kifejezték reményüket a cigányokkal kapcsolatos aktív állami politika visszatérésére, többek között a nomádok

58 Pankov, Nikolay: *Proekt pisma k I.V. Stalinu*. Nikolay Pankov collection. Nikolay Bessonov Archive, Oroszországi Föderáció, Bikovo, 1938.

59 Martin, Terry: *The affirmative action empire: Nations and nationalisms in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, Ithaca, 2011.

60 Kalinin, Val'demar: *Zagadka baltiyskikh tsygan: Ocherki istorii, kultury i sotsialnogo razvitiya baltiyskikh tsygan*. Logvinov, Minsk, 2005. 56-57.

61 A Sztálinnak címzett több ezer levéllel kapcsolatos hivatalos eljárásról lásd bővebben: Khlevniuk, Oleg: *Letters to Stalin: Practices of selection and reaction*. *Cahiers du monde russe*, 2015/2-3. 1–17.

letelepítése terén.⁶² A levél válasz nélkül maradt, és a szovjet intézmények továbbra is elhanyagolták a nomád cigányok problémáit. Ez csak az 1950-es évek elején változott meg. A szovjet levéltár hatalmas kötetet őriz a különböző szintű hatóságokhoz, köztük a Minisztertanácshoz 1952-1953 között írt számos levéllel, amelyekben az egyes régiókból származó nomád cigányok segítséget kérnek letelepedésükhöz, állandó lakhelyükhöz, munkához és lakhatáshoz.⁶³ A roma aktivisták sem maradtak ki ebből a folyamatból.

1953. június 12-én Nyikolaj Pankov levelet küldött Pjotr Pospelovnak, aki a Kommunista Párt Központi Bizottságának titkára volt, amelyben súlyos problémaként mutatott rá a nomád cigányok életmódjára, és kérte a velük szembeni állami intézkedések fogantatását.⁶⁴ 1955-ben Andrej Taranov (a Cigányok Összoroszországi Szövetségének korábbi elnöke) és Nyikolaj Pankov újabb levelet küldött a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának, a Szovjetunió Minisztertanácsának és a *Pravda* újságnak.⁶⁵ A válasz elmaradása miatt a kétségbeesett Nyikolaj Pankov 1956. március 14-én levelet írt az új szovjet párt- és államfőnek, Nyikita Hruscsovnak, amelyben arra kérte: „Egyrészt a közelmúlt pozitív tapasztalatai, másrészt a cigányok jelenlegi helyzete, mint szervezetlen kóborló törzs, arra késztet, hogy Önhöz forduljak, Nyikita Szergejevics, ezzel a levéllel, amelynek célja, hogy beszéljük meg a Szovjetunió cigányságának helyzetét, és találjunk lehetőséget arra, hogy a cigányok között újrainduljon a munka a rendezett életmódra, munkára és kultúrára való áttérés érdekében.”⁶⁶

A korábbi levelekkel ellentétben úgy tűnik, hogy ennek a levélnek jelentős és gyors eredménye volt. 1956. október 5-én megjelent a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjet Elnökségének rendelete a cigány vándorlók munkába való felvételéről. Nem mondható, hogy e rendelet kiadása Pankov levelének közvetlen következménye, és könnyen lehet, hogy a szovjet hatóságok önállóan jutottak erre a megoldásra. Ugyanakkor első pillantásra úgy tűnik, hogy a roma aktivistáknak több mint három évtized után végre sikerült meggyőzniük a szovjet hatóságokat a cigányok nomád életmódjának felszámolásáról. A nomád cigány életmód betiltása azonban semmilyen más változást nem eredményezett a szovjet állam cigánypolitikájában, sőt, ilyen politika tulajdonképpen nem is volt – és a cigányokkal szembeni pozitív diszkriminációs politikát végleg feladták. Így a szovjet állam egy csapásra megfosztotta a cigány elitet fő érvétől – a nomád életmód elleni küzdelem szükségességétől –, amellyel a Szovjetunió kezdeti napjaitól a rendelet megjelenéséig folyamatosan próbálták meggyőzni a hatóságokat a cigánybarát politika aktívabbá tételének szükségességéről. Ezzel tulajdonképpen véget értek a Szovjetunióban az 1920-as és 1930-as években kialakult roma elit azon kísérletei, hogy az állami intézményekkel folytatott aktív párbeszéd révén a szovjet állam cigányokkal kapcsolatos politikájának aktív alanyává váljon. Mint látható, ezek a kísérletek végül sikertelennek bizonyultak, mert a párbeszédet folytató két oldal kezdetől fogva egyenlőtlen helyzetben volt, az egyik (a szovjet hatóságok) vezető és meghatározó erő volt, a másik (a roma elit) pedig függő.

62 Rom-Lebedev, Ivan – Germano, Alexander – Sorochinskiy, Ivan – Burkov – Leonov – Kandenko – Baranovskiy: *Rodnoy i lyubimyi Iosif Vissarionovich*. (GARF, f. P 7523, op. 17, d. 132, l. 124–127). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1946.

63 *Trudovoe ustroystvo tsygan v RSFSR*. (GARF, f. A 259, op. 7, d. 2906). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1953.

64 Druts, Efim – Gessler, Aleksei: *Tsygane: Ocherki*. Sovetskiy Pisatel, Moscow, 1990. 304-305.

65 Ivashchenko, Vladimir: *Deyatelnost tsygan-aktivistov v 20–30-egody. Roma i slavyane*, 1996/2. 43.

66 Druts, Efim – Gessler, Aleksei: *Tsygane: Ocherki*. Sovetskiy Pisatel, Moscow, 1990. 305.

Összegzés

Amint az a forrásokból is látható, a Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa régióban a roma polgári elit nomadizmushoz való hozzáállása a háborúk közötti időszakban különböző formákat öltött, két véglet között ingadozott. Az egyik végletben a nomád romákat teljesebben figyelmen kívül hagyták (a régió legtöbb országában), a másik végletben pedig arra kéri az államot, hogy akadályozza meg a cigányok vándorlását és teremtsen feltételeket a letelepedésükhöz. Ez utóbbi különösen nyilvánvaló volt Romániában és a Szovjetunióban, ahol a háborúk közötti időszakban földosztási politikát folytattak és földosztási programokat hajtottak végre. Ezeket az alternatívákat az a feltételezés kapcsolja össze, miszerint a roma polgári emancipáció megvalósulásának előfeltétele a nomád életmód megszűntetése. Ez az alternatíva lett az új roma elit vezető elképzelése.

A roma polgári mozgalom a letelepedett romák körében született meg és bontakozott ki elsőnek. Még azokban az országokban is, ahol a romák többsége nomád volt (például Lengyelországban és a Szovjetunióban), elitjük olyan képviselőkből állt, akik már rég letelepedtek. Ez teljesen érthető, ugyanis a letelepedett romák nagyobb valószínűséggel érték el a társadalmi integráció magasabb fokát, mint azok, akik nomád életmódot folytattak. Ez volt az oka annak, hogy közülük kerültek ki a polgári emancipációra vonatkozó elképzelések is. Ebben a helyzetben tehát a nomád életmód egy akadályozó tényezőt jelentett – ugyanakkor ennek magyarázatát nem tartották elegendőnek a korabeli tudósok. Ha számításba vették volna őket, az is csak rövid ideig tartott volna, és továbbra sem befolyásolja a jövőbeli fejleményeket. A romákkal szembeni orientalista, gyarmatosító attitűdök ilyen reményekben nyilvánultak meg: *„De valahogy az Egyiptomból érkező barátaink sorsába vetett áthatolhatatlan hitünk megnyugtató abban, hogy a régi cigány karakterek, jellemvonások végül minden látszólagos modern dolog felett győzedelmeskednek, és hogy a dolgok soha nem lesznek olyan rosszak, mint amilyenek gondoljuk.”*⁶⁷

Manapság sem ritka a romák ilyenfajta misztifikálása – továbbra is nomád népként tartják számon őket. A nomadizmus fogalmának használata azonban a romák megkülönböztetésének és szegregációjának legitimálását szolgálja a mai Európában.⁶⁸ A romák történetével kapcsolatban két előre meghatározott elképzelés volt és van – a roma történelmet kutatók megfogalmazása alapján: nevezetesen, hogy a romák helyzetét problémaként és/vagy áldozati szerepben kell megközelíteni. A cigányokkal foglalkozó első tudományos kutatások⁶⁹ leginkább azért születtek, hogy megoldják azokat a kihívásokat, amiket a modern állam problémájaként tartottak számon. A második világháború után ez a paradigma fokozatosan megváltozott, és elsősorban a romák hányatott történelmi élményeire, valamint az őket elkülönítő és előmozdító különféle elnyomó állami politikákra összpontosítottak. Mindazonáltal mindkét megközelítés – bár gyökeres ellentétei egymásnak – egységesen viszonyul ahhoz a kérdéshez, hogy a romák szubjektív véleménye valóban hiányzik ezekből a diskurzusokból, és ez az oka annak, hogy marginális helyzetbe kerültek. Ez

67 Sigona, Nando: Locating the 'Gypsy problem.' The Roma in Italy: Stereotyping, labelling and 'nomad camps.' *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2005/4. 741–756.

68 Haley, William John: The Gypsy conference at Bucharest. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 1934/4. 186.

69 Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb: *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. Auf Kosten der Verlagskasse, Dessau, 1783.

azonban teljes mértékben a többségi társadalomtól függ, és e szerint a társadalmi inklúzió csak sziszifuszi munkára hasonlít.⁷⁰ A „roma hangok”⁷¹ bevonása a történelemből – a jövőbeli kutatásokat illetően – azonban segíthet egy roma narratíva létrehozásában és lehetővé teheti számukra, hogy visszaszerezzék történelmük tulajdonjogát.

Felhasznált szakirodalom

- Achim, Viorel: *The Roma in Romanian history*. Budapest: CEU Press, Budapest, 2004.
- Acković, Dragoljub: *Nacija smo, a ne Cigani: Pregled aktivnosti romskih i neromskih društvenih i političkih organizacija i pojedinaca o romskoj problematici u nekadašnjoj Jugoslaviji*. Rrominterpress, Beograd, 2001.
- Bezlyudsko, Maxim – Germano, Aleksander (Eds.): *Angil ke buty: So trebi te dzhines romeske vgei dro kolkhozo*. Selkhozgiz, Moscow, 1933.
- Bezlyudsko, Maxim: *Palo kolkhozo chyurdasa lodype*. Selkhozgiz, Moscow, 1933.
- Druts, Efim – Gessler, Aleksei: *Tsygane: Ocherki*. Sovetskiy Pisatel, Moscow, 1990.
- Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb: *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. Auf Kosten der Verlagskasse, Dessau, 1783.
- Hajnáczy, Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.
- Haley, William John: The Gypsy conference at Bucharest. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 1934/4. 182-190.
- Holler, Martin: Historical predecessors of the term “anti-Gypsyism.” In: Selling, Jan – End, Markus – Kyuchukov, Hristo – Laskar, Pia – Templer, Bill (Eds.): *Antiziganism: What’s in a word?* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2014. 82-99.
- Horváthová, Emília: *Cigáni na Slovensku: Historicko-ethnografický náčrt*. SAV, Bratislava, 1964.
- Hroch, Miroslav: *Social preconditions of national revival in Europe: A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Columbia University Press, New York, 2000.
- Ivashchenko, Vladimir: Deyatelnost tsygan-aktivistov v 20–30-egody. *Roma i slavyane*, 1996/2. 42-50.
- Jurová, Anna: Cigánska otázka v 1. Československej republike. In: Gabzdilová, Soňa – Simon, Attila (Eds.), *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu*. Univerzita J. Selyeho, Komárno, 2014. 53-62.
- Kalinin, Val’demar: *Zagadka baltiyskikh tsygan: Ocherki istorii, kultury i sotsialnogo razvitiya baltiyskikh tsygan*. Logvinov, Minsk, 2005.
- Khlevniuk, Oleg: Letters to Stalin: Practices of selection and reaction. *Cahiers du monde russe*, 2015/2-3. 1–17.

70 Rostas, Iulius: *A task for Sisyphus: Why Europe’s Roma policies fail*. Budapest and New York, NY: CEU Press, Budapest – New York, 2009.

71 Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (Eds.): *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Deutschland, 2021.

- Martin, Terry: *The affirmative action empire: Nations and nationalisms in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, Ithaca, 2011.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Commencement of Roma civic emancipation. *Studies in Arts and Humanities*, 2017/2. 38-42.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Gypsy guilds (Esnafs) on the Balkans. In: Kyuchukov, Hristo – Marushiakova, Elena – Popov Vesselin (Eds.): *Roma: Past, present, future*. Munich: Lincom, Munich, 2016. 76-89.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (Eds.): *Roma Voices in History: A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Deutschland, 2021.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Who are Roma? In: Marushiakova Elena – Popov Vesselin (Eds.), *Roma culture: Myths and realities*. Lincom, Munich, 2016. 7-34.
- Matei, Petre (2013). Documente de arhivă despre adunările țiganilor din Transilvania din anul 1919. *Anuarul Institutului de Istorie “George Barițiu” din Cluj-Napoca*, 2013/53. [Melléklet]. 447-470.
- Nastasă, Lucian – Varga, Andrea (Ed.): *Minorități etnoculturale: Mărturii documentare. Țigani din România (1919–1944)*. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2001.
- O’Keeffe, Brigid: *New Soviet Gypsies: Nationality, performance, and selfhood in the early Soviet Union*. University of Toronto Press, Toronto, 2013. 177-186.
- Pashov, Shakir Mahmudov: *Istoriya na tsiganite v Balgariya i Evropa: “Roma”*. 1957. [Kiadatlan kézirat.] 101-102.
- Rostas, Iulius: *A task for Sisyphus: Why Europe’s Roma policies fail*. Budapest and New York, NY: CEU Press, Budapest – New York, 2009.
- Sigona, Nando: Locating the ‘Gypsy problem.’ The Roma in Italy: Stereotyping, labelling and ‘nomad camps.’ *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2005/4. 741–756.
- Sternberg, Lev: Tsygane. In: Andreevskiy, Ivan – Arsenyeva, Konstantin – Petrushevskiy, Fedor (Eds.), *Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Yefrona: 1890–1907*. F. A. Brokgauz—I. A. Yefron, Saint Petersburg, 1903. 304-308.
- Tahir, Orhan: Romskite organizatsii v Balgariya predi Vtorata svetovna vojna. 2018. augusztus 28. <https://www.facebook.com/notes/freeroma-politicsculture/ромските-организации-в-българия-преди-втората-световна-война/1001137470091140>
- Taranov, Andrej: Maribe antitsyganizosa. *Nevo Drom*, 1931/9-10. 1–3.
- Ustav na Egiptyanskata narodnost v gr. Vidin*. Bozhinov i Konev, Vidin, 1910.

Felhasznált sajtóforrások

- Cyganie w Polsce wystawiają własną listę. *Praca Wielkopolska*, I. évf. 22. sz. (1928. január 1.) 2.
- Gerasimov, Ilya: O tsynganskom natsionalnom rayone. *Izvestiya TsIK SSSR*, XX. évf. 241. sz. (1936. október 16.) 3.
- Lazăr, Naftanailă: Către toți țigani din Ardeal! *Neamul Țigănesc*, I. évf. 1. sz. (1934. február 1.) 1.
- Lebedev, Georgiy – Germano, Aleksandar: Chto delat’ s tsyganami. *Komsomolskaya Pravda*, V. évf. 209. sz. (1929, Szeptember 11.) 4.

- Maslennikov, Y. – Smirnov, V. – Pletnev, V.: Tri predlozheniya. *Pravda*, VII. évf. 161. sz. (1936. július 14.) 2.
- Nikolić, G.: Neobičan događaj u obo- jenom narodu. Beogradski ciganski klub pred velikim zadatkom. Može li ot Cigana nešto da bude? *Politika*, XXXV. évf. 4. sz. (1939. Január 4.) 10.
- Oslava 500. výročia príchodu Cigánov na Slovensko. *Novosti*, XX. évf. 52. sz. (1938. március 4.) 2.
- Pokret Cigana. *Pravda*, XVIII. évf. 33. sz. (1922. február 4.) 3.
- Rabochie predlagayut. *Komsomolskaya Pravda*, VII. évf. 161. sz. (1936. július 14.) 2.
- Savvov, Daniil – Lebedev, Georgiy: Otbroisit v proshloye kochevya: Vkluychim tsygan vaktivnoye stroitelstvo sotsializma *Komsomolskaya Pravda*, VI. évf. 30. sz. (1930. február 6.) 3.,
- Tache: Colnizarea nomazilor. *Glusul Romilor*. VI. évf. 14. sz. (1940. április) 2.
- Taranov, Andrej: Ot kochevki k osedlosti *Izvestiya TsIK SSSR*, XI. évf. 17. sz. (1927. január 21.) 6.

Felhasznált levéltári források

- Delo ob organisatsii raboty po trudous- troystvu kochuyshchikh i uluchsheniyu khozyaistva i kulturno-bytovogo obsluzhivania trudhyashchikhsya tsygan. (GARF, f. P 1235, op. 130, d.5). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1935.
- Gerasimov, Ilya: Predsedatelyu tsentralnogo ispolnitelnogo Komiteta Soyaza SSR M.I Kalininu. (GARF, f. P 1235, op. 123, d. 28, l. 368–369). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1934.
- Gerasimov, Ilya: V Konstitutsionnuyu Komissiyu (GARF, f. P 1235, op. 123, d. 27, l. 141). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.
- Gerasimov, Trofim: Dorogomu vozhdyyu partii i rabochego klassa—Tov. STALINU Iosifu Vissarionovichu. (GARF, f. P 3316, op. 64, d. 1637, l. 2–13). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1935.
- K tsyganskomu naseleniu RSFSR. (GARF, f. P 9550, op. 2, d. 2010, l. 1). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.
- Lebedev, Ivan: O rabote sredi tsygan. (GARF, f. P 1235, op 120, d. 27. l. 183–184). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1926.
- O Meropriyatiyakh Po Trudoustroystvu Kochuyushchikh i Uluchsheniyu Khozyaystvennogo i Kulturno-bytovogo Obsluzhivaniya Trudyashchikhsya Tsygan. Postanovleniye Prezidiuma Tsentralnogo Ispolnitelnogo Komiteta Soyuzsa SSR ot 7/IV 1936 g. Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.
- Pankov, Nikolay: *Proekt pisma k I.V. Stalinu*. Nikolay Pankov collection. Nikolay Bessonov Archive, Oroszországi Föderáció, Bikovo, 1938.
- Plan rabot Vserossiyskogo Soyuzsa Tsigan na 1926-oygod. (GARF, f. P 1235, op. 120, d. 27, l. 99–101). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1926.
- Protokol soveshchaniya pri Sovete Nat- sionalnostey TSIK SSSR po voprosam trudoustroystva kochuyushchikh i kulturno-khozyaystvennogo obsluzhivaniy vsekhn trudashchikhsya tsygan. (GARF, f. P 3316, op. 28, d. 794, l. 169–172). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.

- RFSR, NKVD, Tverskiy Gubernskiy ispolnitelnyy komitet soyuzu Rabochikh, Krestyanskikh i Krasnoarmeyskikh deputatov, Gubernskiy Administrativnyy Otdel, podotdel Militsii. (GARF, f. P 393, op. 71, d. 6a, l. 3) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.
- Rom-Lebedev, Ivan – Germano, Alexander – Sorochinskiy, Ivan – Burkov – Leonov – Kandenko – Baranovskiy: Rodnoy i lyubimy Iosif Vissarionovich. (GARF, f. P 7523, op. 17, d. 132, l. 124–127). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1946.
- Trudovoe ustroystvo tsygan v RSFSR. (GARF, f. A 259, op. 7, d. 2906). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1953.
- Tseli obshchestva. (GARF, f. P 1235, op. 119, d. 9, l. 4–6). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1924.
- Tverskomu Gubernskomu Administrativnomu Otdelu II 768 (GARF, f. P 393, op. 71, d. 6a, l.2) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1927.
- Ukaz Presidiuma Verkhovnogo Soveta RSFSR. (GARF, f. A 385, op. 17, d. 2037, l. 1–15) Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1952.
- Ustav na Obshtiya mokhamedano- tsiganski natsionalen kulturno-prosveten i vzaimospogatelen sayuz v Balgaria. (DAA, f. 264, op. 2, a.e. 8413, l. 7–12, 15–26). Bolgár Köztársaság, Szófia, 1933.
- Ustav na Sofiyskata obshto myusulman- sko prosvetno-kulturno vzaimospogatelna organisatsia "Istikbal–Badeshte" (DAA, f. 1, op. 8, a.e. 596, l. 69). Bolgár Köztársaság, Szófia, 1919.
- Ustav Soyuzu Tsygan, prozhivayushikh na territorii RSFSR (GARF, f. P 393, op. 43a, d. 1763, l. 112). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1925.
- Ustav Soyuzu Tsygan, prozhivayushikh na territorii RSFSR. (GARF, f. A 259, op. 96, d. 4233, l. 5). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1925.
- Velikomu uchitel'yu, genialnomu vozhd'yu trudovogo naroda vsego mira. Velikomu vozhd'yu nashey kommunisticheskoy partii VKP(b). Tov. Stal- inu! (GARF, f. P 3316, op. 28, d. 793, l. 13). Oroszországi Föderáció, Moszkva, 1936.